

УДК 821.161.2.09"1918"

А.І.Машталір

Могила Т.Г.Шевченка у Каневі: спроби впорядкування та екскурсійна привабливість (1918 р.)

У статті висвітлюються спроби державних і земських установ упорядкувати могилу Тараса, зробити її місцем постійних екскурсій для національно свідомих українців.

Ключові слова: могила Т.Г.Шевченка, Павло Скоропадський, С.В.Петлюра, упорядкування могили, Київська губерньська земська управа, комісія, екскурсія.

Національне відродження 1917–1921 рр. відбувалася за активного використання імені Великого Кобзаря. Чимало відомих українських громадських діячів закликали упорядкувати місце останнього спочинку Шевченка, що було виявом патріотизму і любові до “безсмертного сина України”. Початок поклали гласні Канівського повіту навесні 1917 р., які розробили план дій з упорядкування “народного добра всієї України” (могили Т.Г.Шевченка). У зв’язку з цим вони звернулися до Української Центральної Ради з проханням організувати читання лекцій для приїжджих, а також владнати справи з фактичним власником земельної ділянки В.П.Науменком¹. Після того як керівний орган Українського національного руху підтримав ці зусилля і віднайшов певні кошти, приступили до створення проекту збереження Чернечої гори².

Восени 1917 р. Генеральний секретаріат включив могилу Тараса Шевченка до переліку пам’яток старовини й мистецтва, як органи самоврядування повинні були взяти під свою опіку³. У перспективі Чернечу гору збиралися перетворити на заповідну територію (над цим працювала спеціально створена у січні 1918 р. комісія, на чолі з П.А.Тутковським)⁴.

Підняте нами питання частково висвітлювали О.Нестуля⁵, Г.Рудий⁶, Д.Буравченко⁷, В.Королів-Старий⁸, З.Тарахан-Береза⁹, С.Брижицька¹⁰ та інші дослідники, проте, вирішуючи свої дослідницькі завдання, відповідного цілісного сюжету вони так і не створили.

Метою статті є висвітлення спроб української влади та громадськості з упорядкування могили Т.Г.Шевченка, як складової частини національного проекту з увічнення його пам’яті.

Напередодні шевченківських днів 1918 р., вперше після перепоховання праху Кобзаря, в центрі уваги української інтелігенції стала могила Т.Г.Шевченка. Відомий український культурний діяч В.Королів-Старий з цього приводу зазначав: “Перед Шевченківськими днями, ... є надзвичайно добра нагода заопікуватись Тарасовою Моголою на Чернечій горі. Крім моїх ближчих “Часових” друзів, на це пристав і Є.Х.Чикаленко, що мав відношення до порядкування могилою”¹¹. За словами В.Короліва, саме він став автором законопроекту, що був поданий до УЦР через С.Петлюру, що презентував документ

від імені Всеукраїнського земства. Він складався з декількох пакетів пропозицій. По-перше – “визнання УЦР Святої Могили (Шевченка) національною власністю”, по-друге – “щоб звільнила в радіусі п’яти верств, взявши за центр хрест, всі землі й води, що лежали довкола могили”, по-третє – “установити (УЦР) сталу парламентську комісію, на обов’язку якої було б організувати опікування могилою”¹². Ознайомившись з документом, С.Петлюра висловив йому цілковиту підтримку, зазначивши, що запропоновані заходи слід закріпити у відповідному законі. Разом з тим відомий український діяч просив автора законопроекту “од сьогодні взяти на себе опікування могилою в порядку призначення від Київського губернського земства”¹³. Так, В.Королів став уповноваженим управи Київського губернського земства по догляду за могилою Т.Г.Шевченка.

9 квітня 1918 р. відбулася надзвичайна сесія Київської губернської управи на якій було прийнято рішення, виділити для фінансування першочергових пам’яткоохоронних заходів на могилі Кобзаря 145000 крб. Сесія також доручила Канівській повітовій та Київській губернській управам розробити загальний план упорядкування могили та звернулася до громадських та інших організацій із закликом взяти участь у зборі коштів для його фінансування¹⁴. Також було запропоновано скликати відповідну комісію для вироблення заходів щодо упорядкування могили Кобзаря¹⁵.

Згодом лісовий департамент міністерства земельних справ УНР передав Раді громадських робіт проект по зміцненню ярів біля шевченківської могили. У свою чергу, міністерство праці затвердило комісію із директорів департаментів (Сидоренка, Трухлого, Гольдемана) для перегляду колективних договорів¹⁶. Нажаль, про роботу цієї комісії нічого невідомо.

Велику активність виявляла громадськість. Вже 21 квітня 1918 р. відбулося засідання комісії (С.Петлюра, О.Лотоцький – голова київського товариства “Просвіта”, Є.Лукашевич – голова Київської спілки лікарів, М.Синицький – член Київського комітету по спорудженню пам’ятника Т.Г.Шевченку, А.Ніковський – редактор газети “Нова Рада”, Д.Дяченко – художник, а також С.Єфремов, П.Пилипчук, В.Королів-Старий та ін.) з упорядкування могили Т.Г.Шевченка, яка виробила низку заходів, зокрема, щодо зміцнення Чернечої гори від зсувів та руйнівної дії підземних вод. Пропонувалося встановити огорожу, спланувати доріжки та стежки, що вели до могили, встановити нові східці та гранітний постамент під хрест на могилі поета, зайнятися озелененням могили та ремонтом будинку, в якому мали розмістити експозицію портретів українського Кобзаря, читальний зал та кабінети для письменників і художників. Комісія вирішила створити біля Чернечої гори “Тарасовий стан” – центр творчого спілкування та відпочинку українських громадських та культурних діячів, запропонувала налагодити пряме транспортне сполучення між Каневом і Києвом по воді і суші, звести готель “Хвиля” та організувати коло могили почесну варту. Для контролю за станом охорони та керівництва роботами із упорядкування могили вирішили заснувати офіційний комітет, куди увійшли

представники уряду, губернських та повітових органів влади, “Старої громади” та інших культурних товариств та організацій¹⁷.

Зазначені пропозиції Київська губернська управа розглянула і схвалила 24 квітня 1918 р. Вона доручила В.Короліву негайно приступити до виконання затверджених заходів¹⁸. Слід зазначити, що управа була готова фінансувати роботи, про що зазначає у своїх споминах В.Королів: “Робіть, що вважаєте потрібним, – говорив мені С.Петлюра. – Ви ж там на місці. А я наперед згоджуюсь підписати все, чого ви вимагаєте”¹⁹.

Отримавши підтримку голови Київської земської управи, В.Королів-Старий взявся залучати до цієї справи широку громадськість. Через “Нову Раду” він звернувся до українців “розшукати в своїх збірках все, що стосується до Великого імені, навіть вирізки з газетних статей, всякі ілюстрації, біографії і критичні нариси”, які можна буде розмістити у бібліотеці-читальні коло могили Кобзаря. Всі зібрані матеріали пропонувалось надсилати до редакції літопису українського письменства “Книгаря”²⁰.

Відразу після цього звернення відбувся гетьманський переворот, нова влада розпустила всі структури, створені за Центральної Ради. Перестав працювати й комітет з впорядкування могили Шевченка²¹.

Гетьманат офіційно не заперечував шевченківських ідеалів і не мав наміру протистояти всенародній шані Великого Кобзаря. Більше того, для створення позитивного образу гетьмана використовувалась його постає. Акцент робився на ключові для селянства поняття “земля і воля”. Листівка, яка розповсюджувалась у регіонах, зокрема на Поділлі, була підтвердженням вищесказаних слів²². На ній зображено портрет Т.Г.Шевченка і надруковано його рядки: “Оживуть гетьмани в золотім жупані, прокинеться воля”. Далі стверджувалось, що слова поета здійснилися, а П.Скоропадський буде лад, що дасть “спокій усьому населенню, а бідним селянам землю”²³. Тобто Шевченко був потрібний гетьманові для зближення з народом.

Тому робота навколо облаштування могили Т.Г.Шевченка продовжувалась уже за участі нової адміністрації. Заслугове на повагу те, що, прийшовши до влади, гетьман не “ліквідував” напрацювання минулої влади у різних сферах діяльності, прикладом може бути його політика в освіті, де продовжували працювати на своїх посадах більшість діячів, призначених ще за часів УЦР²⁴. Подібне відбувалося і в пам’ятко-охоронній сфері, зокрема в питаннях, що стосувалися впорядкування могили Т.Г.Шевченка. З цього приводу В.Королів зазначив: “Губерніальна управа в новому національному складі природно не могла не визнати за свій високий обов’язок пильнування могили Т.Г.Шевченка”²⁵. За підтримки цього органу була розгорнута широкомасштабна робота, до якої долучалось національно свідоме населення. А працювати було над чим.

За свідченням преси, могила Т.Г.Шевченка, була у незадовільному стані. Так, дописувач газети “Відродження” писав, що місце останнього спочину українського Кобзаря занедбано, заростає травною, бур’яном, лавки поламани, на них відвідувачі залишали різні написи. Будинок, біля могили “мов у злиден-

ного дядька”, нараховував три кімнати: одну використовував дід-сторож, в іншій розміщувалися туристи, у третій – була кімната-музей, прикрашена портретами та картинами Кобзаря й уквітчана рушниками та квітами. На столі лежала книга-вражень і старе видання “Кобзаря”, яке розпочиналося з 60-ї сторінки та геть розірване та розмальоване різними написами на кштальт “Посетіл (ла) могилу Шевченки...” тощо²⁶. За розповіддю сторожа (діда Івана) до могили приїжджала німецька делегація. Поглянувши на безлад, вони іронічно засміялися і пішли. Охоронцеві було прикро за це. Він добре розумів, що скоро кінець навчального року і сюди направляться екскурсанти-школярі, тож висловив побажання, щоб влада приступила до швидкої реалізації і намічених планів і “Українська Мекка”, достойно виглядала²⁷.

Після ряду критичних публікацій в періодичній пресі про невпорядкованість могили Т.Г.Шевченка Київське губернське земство відреагувало й відкрило плавучий готель на Дніпрі “Чайка” на 18 кімнат. Ціни для туристів були досить помірні (3–4 крб.), якщо врахувати, що на подорож з Києва до Канева по Дніпру затрачали 44 крб.²⁸. 10 червня 1918 р., коли Рада Міністрів підтримала пропозицію Ф.А.Лизогуба (сина близького друга Т.Г.Шевченка Андрія Лизогуба) і М.П.Чубинського про визнання могили Т.Г.Шевченка національною власністю²⁹. Крім того уряд звернувся до власника земельної ділянки В.П.Науменка, який 28 січня 1902 р. завірив у нотаріуса документ про купівлю земельної ділянки розміром пів десятини³⁰, на якій знаходилася могила “Академика Императорской Академии Художеств Т.Г.Шевченко”³¹, з проханням передати її Українській державі³². У свою чергу міністерство внутрішніх справ отримало доручення подати до Ради Міністрів документи, необхідні для відкриття кредиту на утримання могили Кобзаря³³.

У червні 1918 р. до Канева прибула комісія Київської губернської земської управи за участю С.В.Петлюри (голови), В.К.Короліва, Д.А.Одрини, А.В.Ніковського, С.Дяченка, С.О.Єфремова, О.Г.Лотоцького, М.Синицького та інших. Вона побувала на місці вічного спочину Т.Г.Шевченка, з упорядкування й охорони Чернечої гори, зокрема, щодо зміцнення її з боку Дніпра, огороження меморіальної території, прокладання доріжок, платформ, встановлення столів та лавок, ви гравіювання високого гранітного постаменту під хрест, проведення води на гору, впорядкування кімнат, заснування бібліотек з творами Шевченка, ремонту плавучого готелю, будівництва тимчасового бараку на 40–50 місць. Відповідальним за належне виконання робіт призначили того ж таки В.К.Короліва. На сесії народної ради було ухвалено звернення до голови Канівської міської управи з проханням скасувати оренду земель, які межують з могилою і заснувати на цій території село “Тарасів Кут”. На проведення перерахованих робіт Київське губернське земство взяло позику в товариства південно-західних народних рад в розмірі 15 тис. крб., від себе ж пожертвувало 2750 крб.³⁴. Проте, як стверджує В.Королів, Комісія вирішила “не робити далі нічого в біжучому році, а лише працювати над підготовкою проектів всіх технічних робіт, що мають розпочатися після регламентації закону про Тара-

сову могилу. Тобто, ухвалено робити кабінетну працю, а на могилі підтримати той лад, який вже на ній існував”³⁵.

Незважаючи на це Київське губернське земство 26 червня 1918 р. виділило на впорядкування могили Кобзаря 2176000 крб. На ці кошти планувалося, зокрема, звести дамбу від Канева до Чернечої гори та встановити залізобетонні східці від могили Кобзаря до Дніпра³⁶.

За повідомленням газети “Вільний голос”, голова Київської губернської земської управи С.В.Петлора її члени та уповноважений по догляду за могилою Т.Г.Шевченка В.К.Королів-Старий звернулися до органів місцевого самоврядування та громадськості України з відозвою про збір коштів на впорядкування Чернечої Гори³⁷. У ній зазначалося, що “головним завданням українського народу є вшанування пам’яті борців за волю України, які вкинули іскру визволення від російського панування та гніту соціального. Найпершим таким признаним генієм українського народу є Т.Г.Шевченко, який в своїх натхненних творах мав дорогі перлини, зібрав всі жалі-скорботи, всі радощі, бажання і стремління рідного народу... Вся історія визвольного руху Українського нерозривно зрослася з великими заповідями, zostавленими нам Т.Г.Шевченком. Ось через що найпершим нашим обов’язком повинно бути вшанування пам’яті Кобзаря через упорядкування його славної могили...”³⁸. Як свідчать архівні документи та матеріали періодичної преси, дане звернення було підготовлено ще в добу УЦР (середина квітня 1918 р.) і стало наочним підтвердженням того, що Павло Скоропадський намагався продовжувати лінію попередньої влади у пам’яткоохоронній сфері.

Активність розвивали земляки Шевченка. Так, 31 травня Черкаська повітова народна управа закликала учнів та вчителів започаткувати через населення кампанію по збору коштів на упорядкування Шевченкової могили. 1 липня цей почин підтримала Полтавська губернська земська управа, яка звернулася до волосних управ і “Просвіт” регіону з подібною пропозицією³⁹. Пожертвування приймала губернська земська управа, а також газета “Полтавські новості”⁴⁰. Подільська губернська земська управа також прилучилася до збору коштів, про всі надходження від громадян повідомляв журнал “Село”, який видавала управа⁴¹. У Вінниці “Подільський союз кредитовий” на свої зборах 12–13 липня вирішив виділити на впорядкування могили Т.Г.Шевченка 1 тис. крб.⁴². Як встановив Ю.В.Телячий, за ініціативою вчителя К.Любецького 34 мешканці с.Нове Поріччя Кам’янецького повіту (на Поділлі) зібрали для цього 26 крб. 50 коп.⁴³.

Восени до кампанії збору коштів приєдналися Звенигородська повітова та Катеринославська губернська народні управи. Остання “асигнувала на поправку могили Т.Г.Шевченка 20 тис. грн.”⁴⁴. Пожертви надійшли і від Костянтиноградського позичково-ощадного товариства у розмірі 250 крб.⁴⁵ та інших юридичних і фізичних осіб. Міністерство шляхів сполучення провело та профінансувало геодезичне дослідження та очистило фарватер Дніпра біля Чернечої гори, виділило комісії по впорядкуванню могили Кобзаря кілька човнів⁴⁶.

За підтримки офіційної влади продовжувалися екскурсії на могилу Т.Г.Шевченка. Так, 22 червня 1918 р. газета “Нова Рада” вмістила повідомлення Українського клубу у Києві про організацію екскурсії на могилу українського Кобзаря, бажані могли відвідати Чернечу гору, долучитися до національної святині⁴⁷. У свою чергу, міністерство освіти за власні кошти організувало подорож на місце останнього спочинку Тараса Шевченка. Вона відбулася 12–14 липня за участю слухачів педагогічних курсів, вчителів середніх і вищих початкових шкіл та слухачів курсів позашкільної освіти. Через національно свідомих вчителів, які шанували Кобзаря, мала пришвидшитися українізація навчальних закладів. Під час подорожі на Чернечу гору лектор Г.Стелецький, розповідав про “малу батьківщину українського поета”, населені пункти, мимо яких пропливали педагоги. Екскурсанти поклали біля підніжжя могили вінок з живих жовтих квітів, виконали “Заповіт”, гімн “Ще не вмерла Україна”, інші національні пісні, а 14 липня повернулися до Києва⁴⁸. Таку ж подорож 5 серпня 1918 р. організувало товариство “Батьківщина” для своїх членів та усіх бажаних відвідати Шевченківську могилу. Екскурсія коштувала 44 крб. Для культурного проведення часу запросили оркестр та хор⁴⁹. Чернечу гору відвідали також учні Баришпільської української гімназії на Полтавщині. Вони вклонилися пам’ятникові Т.Г.Шевченку, стали навколо могили і виконали “Заповіт”. Потім прослухали розповідь директора гімназії М.Г.Дем’яновського про останні дні життя Кобзаря, його похорон⁵⁰. Після цього хор виконав “Ще не вмерла Україна”. На могилі екскурсанти пробули два дні, впродовж яких читали твори Шевченка, співали пісні на його слова, робили фотознімки. З піднесеним настроєм вони повернулися додому⁵¹.

За словами українського громадського діяча і мецената Є.Х.Чикаленка, він разом з В.К.Винниченком влітку 1918 р. побував на цій могилі, мали змогу активно поспілкуватися з її відвідувачами⁵². Могилу Кобзаря відвідали також учителі та учні Став’ямської школи, які у книзі відвідувань залишили такі рядки: “Хоч і тяжкі зараз часи настали нашій ненці Україні, але слова Тараса Шевченка збудуться – наша ненька буде вільною. Діти, котрі зараз у школі, пам’ятають добре хто вони і будуть боротися за волю”⁵³. Ці та інші записи відвідувачів свідчать, по-перше, що у 1918 р. до Кобзарєвої могили навідалося більше людей, ніж у попередні роки. По-друге, сюди приходили люди різних соціальних станів, починаючи з неписьменних селян і закінчуючи освіченими людьми.

Якщо у 1917 р. до могили Т.Г.Шевченка приходили здебільшого навесні (9–10 березня, 22 квітня та 22 травня) у так звані “Шевченківські дні”, то у 1918 р. частина екскурсій припадала на літні та осінні місяці. На нашу думку, це зумовлено передусім літніми канікулами, а також ростом національної свідомості українського громадянина, яке почало розуміти, що шанувати Т.Г.Шевченка треба постійно.

У липні 1918 р., після арешту С.В.Петлюри, який докладав чимало зусиль щодо упорядкування місця останнього спочину Т.Г.Шевченка, Київська губерньська земська управа припинила турбуватися про Чернече гору.

Дивну позицію зайняв Канівський повітовий староста Недашківський. Його непокоїв текст І Універсалу УЦР, прикріплений до національного стягу над хатою-читальнею на Чернечій горі⁵⁴. Очевидно, через позицію старости, який наказав забрати даний документ з очей, В.К.Королів запропонував доручити опіку над могилою Шевченка окремій інституції на зразок “Старої громади”⁵⁵. Опинившись без підтримки, відповідальний за могилу звернувся до Українського національного союзу, що був в опозиції до гетьманської влади: “... Я дозволяю собі сподіватись, що він (УНС) не залишить без уваги таку справу великої національної ваги, як упорядкування могили Т.Г.Шевченка у Каневі”⁵⁶.

Не отримавши підтримки від політичних та культурних кіл Української держави, 1 жовтня 1918 р. В.К.Королів заявив про свою відставку, наголосивши, що остаточно розчарувався у діяльності Київської губернської управи в справі упорядкування могили Т.Г.Шевченка⁵⁷. Та й ставлення окремих простих українців до національної святині непокоїло патріота, який зафіксував таке: “... Цілковито зруйновано і попсовано огорожу навколо могили та посадок в майбутньому паркові; ... телята і коні пасуться під самою вискою, де стоїть хрест; ... дід Іван – наглядчак за могилою – вирубує по своїй уподобі дерева, що мають певну цінність в продажі”⁵⁸. І це в той час, коли де-юре могила перебувала під охороною держави.

Отже, у 1918 р. державні структури УНР і Української Держави, а також органи місцевого самоврядування і громадськість доклали певних зусиль щодо упорядкування могили Тараса Шевченка, використання її для масового відвідування українців і тим самим підвищувати рівень національної свідомості. На жаль, розпочаті заходи не були доведені до завершення через низку політичних причин, головною з яких була осіння криза гетьманського режиму. Держава лише декларувала свою відповідальність за впорядкування “Української Мекки”. Репресії проти діячів українського опозиційного руху заблокували активну участь Київського губернського земства у цьому питанні. Зібрані громадські кошти використовувалися не за призначенням. Через байдужість верхів зневірялися у можливість вирішення цієї справи найбільші українські ентузіасти.

Примітки:

1. Повідомлення про рішення канівського земського зібрання з питань охорони могили Т.Г.Шевченка. м.Київ 18 квітня 1917 р. // Охорона пам’яток історії і культури в Україні (1917–1919 рр.): 3б. докум. і матер. / Авт.-упорядн.: О.О.Нестуля, С.І.Нестуля, Г.Я.Рудий. Відп. Ред. В.О.Горбик. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2008. – С. 66-67; Рудий, Г. Я. Охорона і збереження пам’яток історії та культури в Україні (за матеріалами української періодици 1917–1941 рр.) / Г. Я. Рудий. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – С. 73; Рудий, Г. Пам’ятоохоронна політика в Україні: витоки та засади формування / Г. Рудий // Краєзнавство. – Кам’янець-Подільський: Абетка, 2000. – № 1. – С. 128-129; Нова Рада. – 1917. – 18 квітня.

2. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі – ЦДАВО України), ф.2581, оп.1, спр.56, арк.2-3.

3. Центральний державний історичний архів України у Києві, ф.2201, оп.1, спр.12, арк.16; Осташко, Т. С. З історії літературно-мистецького життя в Україні за часів Центральної Ради / Т. С. Осташко // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1998. – № 3. – С. 34.
4. ЦДАВО України, ф.2581, оп.1, спр.208, арк.17.
5. Нестуля, О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії) / Олексій Нестуля – Полтава, 1994. – 238 с.
6. Рудий, Г. Я. Охорона і збереження пам'яток історії та культури в Україні (за матеріалами української періодики 1917–1941 рр.) / Г. Я. Рудий. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 204 с.
7. Буравченко, Д. Громадська ініціатива в культурно-мистецькому житті України доби Центральної Ради (образотворче мистецтво, музейна справа, охорона історичних пам'яток) / Дмитро Буравченко // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. Зб. наук. статей / Головний редактор Р.Я.Піріг. – Вип. 5. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 315-337.
8. Королів-Старий, В. З моїх споминів про Симона Петлюру / В. Королів-Старий // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926) – К.: МП “Фенікс”, 1992. – С. 177-188.
9. Тарахан-Бережа, З. П. За рядками книги відвідувачів Шевченківської могили (1917–1921 рр.) // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1998. – № 2. – С. 128-137.
10. Брижицька, С. Стан могили Тараса Шевченка та його музею на Чернечій горі у роки становлення радянської влади (за матеріалами книги вражень 1920-х рр.) / Музейна справа та музейна політика в Україні ХХ ст.: Зб. наук. пр. за ред. д-ра мист. М.Селівачова. / С. Брижицька. – К.: Златограф, 2004. – С. 41-47.
11. Королів-Старий, В. Зазначена праця. – С. 185; Нестуля, О. Зазначена праця. – С. 81.
12. Королів-Старий, В. Зазначена праця. – С. 185.
13. Там само. – С. 185.
14. Нова Рада. – Київ. – 1918. – 11 квітня.
15. Відродження. – 1918. – 11 травня.
16. В м-ві праці // Нова Рада. – 1918. – № 68. – 25-13 (квітня). – С. 2.
17. Нестуля, О. Зазначена праця. – С. 82-83.
18. Відродження. – 1918. – 11 травня.
19. Королів-Старий, В. Зазначена праця. – С. 186.
20. Старий, В. До всіх видавців, видавничих товариств і приватних громадян / В. Старий // Нова Рада. – 1918. – № 70. – 28 (15) квітня. – С. 4.
21. Винниченко, В. Відродження нації / В. Винниченко – К., Відень, 1920. – Ч. 3. – С. 23.
22. Лозовий, В. С. Поділля в період Гетьманату (1918 р.): навчально-методичний посібник / В. С. Лозовий. – Кам'янець-Подільський: Медобори (ПП Мошак М.І.), 2007. – С. 7.
23. ЦДАВО України, ф.1793, оп.1, спр.7, арк.126.
24. Гетьман П.Скоропадський. Українська культурна праця за Гетьманщини

1918 р. // Державницька думка: Квартальник / Гетьман П.Скоропадський. – Філадельфія: Видавництво “Державницька думка”, 1951. – Ч. 4. – С. 27-34.

25. Нестуля, О. Зазначена праця. – С. 100.

26. Могила Т.Шевченка // Відродження. – 1918. – № 52. – 7(19) червня. – С. 5.

27. Там само – С.5.

28. Повідомлення // Відродження. – 1918. – № 51. – 31 (18) травня. – С. 5.

29. Нестуля, О. Зазначена праця. – С. 82-83.

30. Пайкова, Є. В. Володимир Науменко (1852–1919 рр.) / Є. В. Пайкова // УЖ. – 1998. – № 6. – С. 99.

31. Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В.І.Вернадського. – ф.11. – № 193.

32. Кучменко, Е. М. Національно-культурне життя в Україні (1917–1920 рр.) / Е. М. Кучменко. – К.: Знання, 1999. – С. 10.

33. ЦДАВО України, ф.1064, оп.1, спр.6, арк. 45-45 зв.; Нариси історії Української революції 1917–1921 років: У 2 кн. / [Г.В.Боряк, В.Ф.Верстюк, С.В.Кульчицький, В.М.Литвин та ін.; гол. В.А.Смолій]; Ін-т іст. Укр. НАН Укр. – К.: НВП “Видавництво “Наукова думка” НАН України”, 2011. – Кн.1. [В.І.Головченко, Г.Г.Єфіменко, С.В.Кульчицький, О.І.Лупандін та ін.; кер. О.Д.Бойко, В.Ф.Верстюк]. – С. 318.

34. Упорядкування могили Шевченка // Нова Рада. – 1918. – № 99. – 13 червня (31 травня). – С. 3.

35. Королів-Старий, В. Зазначена праця. – С. 186.

36. Нестуля, О. Зазначена праця – С. 141.

37. Відозва. Упорядкування могили Т.Г.Шевченка // Вільний голос. – 1918. – 3 липня; Рудий, Г. Я. Зазначена праця. – С. 83.

38. Державний архів Черкаської області, ф.136, оп.1, спр.5, арк.30-30 зв.; Звернення уповноваженого Київської губернської земської управи по догляду за могилою Т.Шевченка В.Короліва-Старого до всіх урядових та громадських установ УНР щодо впорядкування могили Великого Кобзаря. м.Київ (квітень 1918 р.) // Охорона пам’яток історії і культури в Україні (1917–1919 рр.): Зб. докум. і матер. / Авт.-упорядн.: О.О.Нестуля, С.І.Нестуля, Г.Я.Рудий. Відп. Ред. В.О.Горбик. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2008. – С. 153-155.

39. На могилу Т.Г.Шевченка // Село. – Кам’янець-Подільський – 1918. – № 18. – 21 червня. – С. 12; На улаштування могили Шевченка // Відродження. – 1918. – № 77. – 3 липня (20 червня). – С. 3.

40. Вісті з краю. Могила Шевченка // Нова Рада. – 1918. – № 96. – 9 червня (27 травня) – С. 3.

41. Жертви на впорядкування могили Шевченка // Село. – Кам’янець-Подільський. – 1918. – № 19. – 24 червня. – С. 15; Жертви на впорядкування могили Т.Г.Шевченка // Село. – Кам’янець-Подільський – 1918. – № 28-29. – 28 серпня. – С. 29; Жертви на впорядкування могили Тараса Шевченка складені вчителями-курсистами Балтського повіту // Село. – Кам’янець-Подільський – 1918. – № 32-33. – 7 вересня. – С. 27; До редакції “Село” надіслані жертви на впорядкування могили Т.Г.Шевченка від таких осіб... // Село. – Кам’янець-Подільський – 1918. – № 40-41. – вересень. – С. 28; До редакції “Село” надіслані жертви на впорядкування могили Т.Г.Шевченка від таких осіб... // Село. – Кам’янець-Подільський – 1918. – № 46-47. – вересень. – С. 28.

42. Дописи. м.Вінниця // Нова Рада. – 1918. – № 116. – 17 (4) липня. – С. 4.
43. Телячий, Ю. В. Інтелігенція Поділля в культуро творчих процесах періоду Гетьманату П.Скоропадського: сторінками журналу “Село” (1918 р.) / Ю. В. Телячий // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць. – Кам’янець-Подільський: Оіом, 2003. – Т. 3. – С. 151.
44. На поправку могили Шевченка // Відродження. – Київ. – 1918. – Ч. 149. – 2 жовтня. – С. 4; Телеграми. На поправку могили Шевченка // Нова Рада. – 1918. – № 177. – 2 жовтня (19 вересня). – С. 3.
45. На могилу Т.Шевченка // Нова Рада. – 1918. – № 121. – 23 (10) липня. – С. 3.
46. Нестуля, О. Зазначена праця. – С. 142.
47. Український клуб у Києві // Нова Рада. – 1918. – № 105. – 21 (8) червня. – С. 1.
48. Подорож на Шевченкову могилу // Нова Рада. – 1918. – № 117. – 18 (5) липня. – С. 3.
49. Подорож на могилу Т.Шевченка // Нова Рада. – 1918. – № 123. – 25 (12) липня. – С. 2.
50. Експедиція Барішпільської гімназії // Відродження. – 1918. – № 64. – 16 (3) червня. – С. 3.
51. Дописи. Боришполе // Нова Рада. – 1918. – № 103. – 19 (6) червня. – С. 4.
52. Чикаленко, Є. Щоденник 1919–1920 рр. – К.; Нью-Йорк: Видавництво імені Олени Теліги, 2005. – С. 44.
53. Тарахан-Береза, З. П. Зазначена праця. – С. 132.
54. Вісті з краю. Проти універсалів // Нова Рада. – 1918. – № 118. – 19 (6) липня. – С. 3.
55. Справа з могилою Т.Шевченка // Відродження. – 1918. – Ч. 150. – 3 жовтня. – С. 6-7; Рудий, Г. Я. Зазначена праця. – С. 83.
56. Нестуля, О. Зазначена праця. – С. 143.
57. Справа з могилою Т.Шевченка // Відродження. – 1918. – № 150. – 3 жовтня. – С. 6-7.
58. Відродження. – 1918. – 19 жовтня (Злистопада).

Резюме

В статтє освещаются попытки государственных и земских учреждений упорядочить могилу Тараса, сделать ее местом постоянных экскурсий для национально сознательных украинских граждан.

Ключевые слова: могила Т.Г.Шевченко, Павел Скоропадский, С.В.Петлюра, упорядочение могилы, Киевская губернская земская управа, комиссия, экскурсия.

Одержано 5 квітня 2012 року